

JAN KVĚT

MARTYROLOGIUM A REGULA S. BENEDICTI
Z KLÁŠTERA AULA SANCTAE MARIAE
NA STARÉM BRNĚ

Hlásím-li se o podíl na této publikaci, vzniklé z úcty a přátelství, právě tímto, opravdu skromným příspěvkem, činím tak především se zřetelem k povaze tematu a ovšem i k původu zkoumané památky, jež dotud unikala pozornosti našich badatelů a již se tu po prvé dostává místa v české literatuře umělecko-historické. Je to latinský iluminovaný rukopis Rakouské národní knihovny ve Vídni *Martyrologium a Regula S. Benedicti*, Cod. 417,¹ pojící se povahou písma, obsahu i výzdoby ke skupině iluminovaných rukopisů, jež dala zhotoviti královna Eliška Rejčka a jež darovala klášteru cisterckých jeptišek *Aula Sanctae Mariae*, který založila na Starém Brně r. 1323.² Toliko tři z těchto kodexů, jejichž výzdoba je, jak známo, jedním z nejvýznamnějších historických jevů v počátcích české knižní malby gotické, uchovaly se na naší půdě a jsou nyní uloženy ve Státní vědecké knihovně v Brně a ve Státním archivu v Brně.³ Pět svazků stalo se — podobně jako Cod. 417 — majetkem kdysi dvorní, nyní Rakouské národní knihovny ve Vídni.⁴ Stejně jako ostatní vídeňské rukopisy Rejččiny skupiny, je i Cod. 417 zaznamenán již v Denisově katalogu a je arcí uveden i v soupisu publikovaném vídeňskou Akademií věd, ovšem bez jakéhokoliv umělecko-historického komentáře.⁵

Zdá se, že to byla hlavně odlehlost zařazení a signatury ve srovnání se signaturami ostatních vídeňských rukopisů starobrněnského souboru,⁶ jež nejvíce přispěla k tomu, že svazek obsahující *Martyrologium a Řeholi sv. Benedikta* zůstal neznám jak Dvořákovi, který uvedl vídeňskou část skupiny do umělecko-historické literatury, tak i ostatním dějepiscům umění, kteří se po něm výzdobou Rejččiny rukopisů obírali.⁷ Teprve výstava gotické knižní malby, uspořádaná ve vídeňské Národní knihovně v r. 1939, vynesla ze zapomnění ještě devátý svazek starobrněnské skupiny, Cod. 417, věnovala mu pozornost i po umělecko-historické stránce a přičlenila jej k ostatním ve Vídni chovaným rukopisům pořízeným královnou Rejčkou.⁸ Jen zcela krátký záznam o rukopisu v katalogu této výstavy opírá se o mé výsledky z let 1929 a 1931, když klade vznik kodexu do doby kolem r. 1323 a předpokládá-li, že rukopis byl pořízen již přímo pro

klášter starobrněnský, podobně jako Chorální kniha Cod. 1813 a Capitulare et Orationarium chori Cod. 1835.⁹ Lokalizace kodexu do severních Čech, „Nordböhmen(?)“, byť hypotetická, zakládá se ovšem na nepřesném výkladu mých vývodů.¹⁰ Já sám jsem měl možnost prohlédnouti rukopis až na podzim r. 1960. Chápu se nyní této příležitosti — po mém soudu nikoliv nevhodné — abych s ním seznámil i naše odborné kruhy a abych tak alespoň v krátkosti doplnil své starší práce.¹¹

Martyrologium a Regula S. Benedicti, Cod. 417, je rukopis psaný na pergamenu úhlednou časně gotickou knižní minuskulou. Prkénková vazba je potažena hnědou koží s tlačенou renesanční výzdobou; na přední desce nahoře jsou iniciálky E R A K. Kodex čítá 218 listů velikosti 300×230 mm a obsahuje krom jedné malované ornamentální iniciály dvě velké malované iniciály figurální, vysílající dekorativní výběhy a bordury do okrajů stran, jakož i řadu kaligrafických iniciál. Ve vnitřním poli iniciály C na fol. lv (Circumcisio Domini nostri Jesu Christi) je vymalována trůnící Madona (obr. 3); Ježíška chová na pravé paži, v levé ruce drží zelenou větévku s růžovými květy, rozrostlou do tvaru kříže. Maria je oděna modrým rouchem a zahalena v plášť narůžověle pískové barvy. Zpod zlaté koruny splývá bílá rouška. Mariin nimbus je okrově žlutý, Ježíškův zelený. Pozadí zlatené na růžovém podkladu, silně poškozené, podobně jako všechna malba na této straně, velmi otřelá. Vnější pole iniciály, lemované zlatou páskou, je vlevo modře tapetováno, vpravo vyplňováno členitými akantovými listy. V kruhovém medailonu v levém dolním rohu strany klečí se sepjatýma rukama — podobně jako v četných miniaturách skupiny — královna Rejčka. Má narůžověle pískový šat a modravě šedý plášť, na hlavě zlatou korunu a bílou roušku. Celek, bohužel značně poškozený, příznivě působí převahou světlých, teplých tónů, v jejichž souhře dobře se uplatňuje i měděnková zeleň. Ve výběžích iniciály a v okrajových ozdobách je užito rostlinných i jiných motivů, jež známe z naturalistické složky v miniaturách ostatních starobrněnských rukopisů.¹² Italizující ornamentální motivy se tu nevyskytují. Figurální motivy na této straně mají ve srovnání s obdobnými motivy v ostatních kodexech souboru poněkud zvláštní místo svou objemovostí. To se týká jmenovitě postavy Madony v iniciále. Kresba je jistá a přesná; stopy podkresby jsou místy obnaženy a jsou zřetelně patrné. Modelace rouch je provedena ve velkých objemech a je měkká. Co pak je třeba zvláště vyzdvihnouti, je vytríbený vkus, s jakým je provedeno grafické řešení strany v dokonalém souladu s výzdobou malovanou. To jmenovitě citlivě vyvážený přechod od červeného nadpisu „Kalendas januarii“ přes červeně a modře psaná tzv. písmena martyrologia (literae martyrologii), sloužící spolu s nadepsanými římskými číslicemi k určování stáří měsíce kteréhokoli dne v roce,¹³ až ke sloupci písma, do něhož je bezpečně vkomponována iniciála s obrazem Madony.

K iniciále E na fol. 4 (Epiphania Domini) se rovněž pojí okrajové ozdoby, poměrně útlé a střídme komponované. Také zde nalzáme ornamentální prvky

a motivy, známé z ostatních kodexů skupiny, ovšem z miniatur oné druhé, naturalismu se vzdalující slohové vrstvy, klonící se spíše ke schematizující abstrakci;¹⁴ lze to říci i o úponkové ornamentální výplni s javorovými listy ve vnitřním poli iniciály. Malba je tu lépe uchována, takže i původní barevný charakter je patrnější než na fol. lv.

Rubrika „Incipit prologus regulae beati Benedicti abbatis“ na fol. 150 s velikou figurální iniciálou A (Ausculda o fili praecepta magistri) zahajuje druhou část kodexu (obr. 4). V horní polovině vnitřního pole iniciály sedí sv. Benedikt a mluví k mnichovi stojícímu vpravo a držícímu v levé ruce knihu. V dolní polovině vnitřního pole sedí u pultu s otevřenou knihou královna Eliška, oděná podobně jako v medailonu na fol. lv; vpravo klečí dvě jeptišky, z nichž jedna drží otevřenou knihu. V pozadí nahoře i dole je dosti tmavá karmínově fialová tapeta. Všechna řeholní roucha jsou šedá, cistercká. Štíhlé bordury s naturalistickými rostlinnými motivy se z iniciály rozrůstají do okrajů stran; v borduře ve spodním okraji objevují se i motivy italizující: dvě skupiny kulovitých článků a kolének po stranách velkého středního pletence. Ve srovnání s první miniaturou na fol. lv vyznívá barevné ladění této strany poněkud temněji. Loutkovité figury jsou drobnější v měřítku, v proporcích nevyrovnané a tvrdší v postojích i v gestech.

Již katalog vídeňské výstavy z r. 1939 poznamenává, že Cod. 417 se povahou písma řadí bezprostředně k vídeňské Chorální knize Cod. 1813 a že také miniatury obou rukopisů jsou si velmi blízké. Je to dobrý postřeh. Ze všech starobrněnských rukopisů je Chorální kniha, Cod. 1813, Martyrologiu a Řeholi sv. Benedikta vskutku nejbližší, i když by bylo možno uvést některé obdoby i z rajhradského Antifonáře MS 600, z vídeňského Graduálu Cod. 1774 a zvláště z brněnského Antifonáře FM 7 (např. motiv pletence). Tato příbuznost s Cod. 1813 projevuje se v celkovém rozvrhu výzdoby, v proporcích iniciál ve vztahu k celku a k bordurám, v dimensování okrajových ozdob i některých dekorativních motivů, jako např. javorových listů. Zlaté terče, nasazené na fol. 4 na hroty vykrajovaného pole provázejícího část bordury, dráček, s lidskou hlavou v dlouhé kápi na téže straně i rostlinný dekor ve vnitřním poli iniciály, to vše má blízké obdoby i v Cod. 1813 na fol. 205.¹⁵ Ovšem pokoušet se o nějaké určitější závěry o identitě iluminátorů v obou kodexech bylo by přece jen nesnadné i odvážné.

Malířská výzdoba rukopisů, jež královna Eliška Rejčka darovala klášteru Aula Sanctae Mariae, je v oblasti středoevropské ojedinělou, osobitou syntesou dekorativních systémů, motivů i obrazových typů gotičky západních s dispozicemi a dekorativními motivy italského původu, jak přicházely na sever již od XIII. století spolu s ohlasy malby italo-byzantské. V západní složce lze přitom dobře rozlišit útlejší a schematičtější systémy a motivy francouzského původu od plnějších okrajových ozdob a motivů spíše anglického typu, jež převažují a jež nejednou připomínají stupňovaně naturalistické pojetí prací dílen východoanglických. V české knižní malbě doby gotické představují pak starobrněnské rukopisy vý-

ehodisko a základ, na který bylo možno v dalším vývoji navázat jak v dekora-tivní tak ve figurální složce malované výzdoby i v jejím komposičním rozvržení a v jejím vztahu ke sloupci písma, tedy v tom, co je v knižním umění zvlášť důležité a podstatné. Rozbor obsahu i výzdoby starobrněnských rukopisů pak ukázal, že jmenovitě cisterciáci přispěli k přenesení slohových zásad i motivů západního původu k nám, do Čech, v dosah iluminátorů, kteří pracovali pro královnu Rejčku. Styky pražského dvora s anglickým na sklonku vlády Eliščina prvního chotě Václava II., naznačují pak i možnost přímého importu iluminova-ných knih z Anglie.

Zdá se, že i v právě nastíněných směrech má vídeňské *Martyrologium a Regula S. Benedicti*, Cod. 417, značnou dokumentární cenu. Cistercký ráz rukopisu je doložen netoliko šedou barvou řeholních rouch v miniatuře na fol. 150, ale na fol. 6 i jménem Guillelma, bourgeského biskupa (*Willehelmi bituricensis episcopi et confessoris*), jehož svátek 10. ledna byl v cisterckém řádu velmi slaven.¹⁶ Na témže foliu je pak v dolním okraji připsáno, ale ještě rukou první poloviny XIV. stol.: „*Commemoratio domini Albrici, primi cisterciensis abbatis et omnium episcoporum et abbatum defunctorum ordinis nostri pii, regis Francorum Lodeu-vici et Theobaldi comitis et Henrici trecensis et Henrici regis Anglie et duorum filiorum eius Henrici et Richardi*“.

První připomínka se vztahuje k Albericovi, převoru kláštera molesmského, který spolu se sv. Robertem založil r. 1098 klášter v Cîteaux, jehož opatem se stal po sv. Robertu r. 1099; zemřel 26. ledna 1109.¹⁷ Připomínka druhá se zřejmě týká Ludvíka IX. Svatého, krále francouzského († 1270, kanon. 1297), uctívaného v řadě francouzských diecézí a také v diecézi Troyes; i jeho svátek 25. srpna byl pojat do cisterckého kalendáře jako „*festum fori*“.¹⁸ Jako „*Henricus trecensis*“ by mohl být míněn *Henricus de Carinthia* z cisterckého řádu, biskup v Troyes (*Trecae*), 1145–30. I. 1169.¹⁹ Troyes dostalo se již v první polovině XI. stol. v držení hrabat champagneských, stalo se jejich sídlem a hlavním městem hrab-ství a bylo jedním z nejdůležitějších center slavných champagneských trhů, na nichž se soustřeďoval velký obchod mezi jihem a severem Evropy.²⁰ Jméno *Theobald*, *Thibaut*, vyskytuje se nejednou v rodu hrabat ze Champagne již od X. stol.²¹ Je věru těžko rozhodnouti, který z hrabat toho jména je tu míněn jako „*Theobaldus comes*“. Ať tak či onak, zračí se v těchto komemoračních zápisech jak eisterský charakter Cod. 417, tak i jakési vztahy k Francii, třebaš nepřímé. Ale obrážejí se tu i vztahy k Anglii. Neboť „*Henricus rex Anglie*“ sotva může být někdo jiný, nežli Jindřich II. Plantagenét, hrabě z Anjou (1151) a král anglický (1154; 1133–1189), který ve svých rukou soustředil řadu velikých francouzských lén, takže se stal pánem více než poloviny Francie. Z jeho pěti synů je tu vzpo-menuto Jindřicha, povýšeného předem na krále ještě za života otcova, a pak jeho nástupce Richarda Lví Srdce (1189–1199).²² Ovšem dohadovat se blíže po-vahy všech naznačených vztahů k evropskému západu, jakož i motivů, jež vedly

k uvedeným komemoračním zápisům, je více než nesnadné. Než i tak zapadají tyto zápisy, stejně jako miniatury v Cod. 417, plně do rámce obrazu, který se nám vybavuje, uvažujeme-li o starobrněnských rukopisech královny Rejčky a o jejich výzdobě.

POZNÁMKY

- ¹ Franz Unterkircher, *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabeln und Frühdrucke der österreichischen Nationalbibliothek I*, Wien 1957, s. 16. — Panu dvor. radovi Dr. Fr. Unterkircherovi, řediteli sbírky rukopisů Rakouské národní knihovny ve Vídni, jsem velmi zavázán za vřelou podporu mé práce a děkuji mu i za povolení k reprodukci obou fotografií, zhotovených v ateliéru jmenované knihovny.
- ² Jan Květ, *Iluminátoři královny Rejčky. Pokus o nový výklad jejich díla*. — Sborník k sedmdesátým narozeninám Karla B. Mádra, Praha 1929, s. 61 a další.
Antonín Friedl, *Malíři královny Alžběty*. Praha, Aventinum, 1930.
Jan Květ, *Iluminované rukopisy královny Rejčky. Příspěvek k dějinám české knižní malby ve století XIV*. Praha, Česká akademie věd a umění, 1931. — V těchto publikacích je uvedena starší literatura.
- ³ Moravská knižní malba XI. až XVI. století. Katalog výstavy v Umělecko-průmyslovém muzeu v Brně 1954—1955. Brno, 1955, s. 20—21, č. 19, 20, 21. — Česká a moravská knižní malba XI.—XVI. stol. Průvodce výstavou v Památníku národního písemnictví na Strahově 1955—1956, s. 31, č. 19, 20, 21.
- ⁴ Unterkircher, na uv. m. s. 49, 50, 51.
- ⁵ Michael Denis, *Codices manuscripti theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis latini aliarumque occidentis linguarum*, Vídeň 1802, sl. 2142—2144. — *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*. Ed. Academia Caesarea Vindobonensis, Vídeň od r. 1864, I, s. 67.
- ⁶ Cod. 1773, Cod. 1772, Cod. 1774, Cod. 1813, Cod. 1835.
- ⁷ Max Dvořák, *Die Illuminatoren des Johann von Neumarkt*. — *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen XXII.*, Wien 1901, s. 46 a dal. Nově v *Gesammelte Aufsätze zur Kunstgeschichte u Pipera v Mnichově 1930*, s. 74—207; o rukopisech starobrněnských s. 83 a dal. — Srov. pozn. 2.
- ⁸ *Gotische Buchmalerei im Südostdeutschen Raum. Ausstellung der Nationalbibliothek in Wien, April—Mai 1939. Katalog mit einer Einleitung von Kurt Holter*, s. 11. č. 15.
- ⁹ V. pozn. 2. Srov. zejm. Květ, *Iluminované rukopisy*, s. 139—143 a s. 239 a dal. Všestranný rozbor Rejččiných rukopisů a jejich výzdoby ukazuje totiž, že všechny kodexy nevznikly najednou, v poměrně krátké době asi tři let, jak by bylo možno usuzovat z datování tří nejstarších rukopisů, ale v časovém rozpětí delším, postupně, ve dvou skupinách, tj. v l. 1315—1317 nebo nejpozději kolem 1320, a pak až v době blízké založení kláštera r. 1323, nebo i v tomto roce, již přímo pro klášter Aula Sanctae Mariae. Zjištění to není bez významu pro posuzování situace v české knižní malbě té doby. Nasvědčuje delšímu trvání stále dílny a vyvrací starší názor, který vysvětloval vznik starobrněnských rukopisů toliko dočasným pobytem několika cizích iluminátorů, Rejčkou povolanych, kteří opět odešli, když dokončili svůj úkol.
- ¹⁰ Stejně tak i Holterův úvod k citovanému katalogu. Klášter Opatovice, o němž jsem uvažoval jako o jednom z možných míst vzniku starobrněnské skupiny, není sice daleko od Hradce Králové, ale polohu Hradce — a tím méně polohu Opatovic — sotva lze klásti do „Nordböhmen“. (Srov. Květ, na m. uv. v pozn. 9.) — Datování Cod. 417 do doby kolem

- r. 1323 přejímá z katalogu výstavy v r. 1939 i *Unterkircher* na uv. m. (v. pozn. 1), uváděje pro vznik rukopisu prostě jen „Böhmen/Mähren“, podobně jako u ostatních vídeňských kodexů skupiny (pozn. 4).
- ¹¹ V. pozn. 2.
- ¹² Srovn. jm. *Květ*, *Iluminované rukopisy*, s. 128 a dal.
- ¹³ *Gustav Friedrich*, *Rukověť křesťanské chronologie*, Praha 1934, s. 53–54. — Upozorňuje na martyrologium VI D 12 v pražské Universitní knihovně, celkovou úpravou a jejím provedením blízké našemu Cod. 417.
- ¹⁴ *Květ*, *Iluminované rukopisy*, s. 129 a dal.
- ¹⁵ *Květ*, na posl. uv. m., obr. 37.
- ¹⁶ *H. Grotefend*, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, I. Hannover 1891, s. 208, II/2 1898, s. 20, 112.
- ¹⁷ *J. Tumpach* — *A. Podlaha*, *Český slovník bohovědný I.*, Praha 1912, s. 227.
- ¹⁸ *Grotefend*, na uv. m., II/2, s. 22, 131.
- ¹⁹ *P. Pius Bonifacius Gams*, *Series episcoporum*, II. Aufl., Leipzig 1931, s. 643.
- ²⁰ *Robert Fawtier*, *Les Capétiens directs v Histoire universelle II.* (Encyclopédie de la Pléiade), 1957, s. 740, 773.
- ²¹ *H. Grote*, *Stammtafeln*, Leipzig 1877, č. 238, s. 314.
- ²² *Grote*, na uv. m., č. 304, s. 394. — *Josef Šusta*, *Dějiny lidstva IV*, Praha 1941, s. 226.

EIN MARTYROLOGIUM UND REGULA S. BENEDICTI AUS DEM KLOSTER AULA SANCTAE MARIAE IN ALT-BRUNN

Eine der bedeutendsten historischen Erscheinungen aus dem Beginn der böhmischen Buchmalerei der Gotik ist die Gruppe der illuminierten Handschriften, die die Königin Elisabeth Rejčka, die Witwe der Könige Wenzel II. und Rudolf I., in den Jahren 1315 bis 1323 anfertigen liess und die sie dem, von ihr in Alt-Brünn im Jahre 1323 gegründeten, Zisterzienserinnenkloster Aula Sanctae Mariae (Maria-Saal) geschenkt hat. Die Ausschmückung dieser Handschriften bildet eine charakteristische Synthese von dekorativen Systemen, Motiven und Bildertypen der westeuropäischen Buchmalerei der Gotik mit aus Italien stammenden Anordnungen und ornamentalen Motiven, wobei in überwiegendem Ausmasse besonders deutlich jene Züge und Motive zur Geltung kommen, die in der gesteigert naturalistischen englischen und besonders ostenglischen Buchmalerei ihren Ursprung haben. Für die gotische Miniaturmalerei in den böhmischen Ländern bedeutet die Ausschmückung der Rejčka-Handschriften die Grundlage, von der die weitere Entwicklung des XIV. Jahrhunderts ausgehen konnte.

Von den acht Altbrünner Kodexen, die, beginnend mit der Bearbeitung *Max Dvořáks* von 1901, wiederholt der Gegenstand der kunsthistorischen Forschung waren (Anm. 7,2), haben sich bloss drei auf dem tschechoslovakischem Staatsgebiet erhalten und werden heute in Brünn aufbewahrt (Anm. 3). Die übrigen fünf kamen in Besitz der ehemaligen Hof-, jetzt Osterreichischen Nationalbibliothek zu Wien (Anm. 5,6). Die 1939 unter dem Titel „Gotische Buchmalerei im Südostdeutschen Raum“ in Wien veranstaltete Ausstellung (Anm. 8) entriess auch die neunte Handschrift der Altbrünner Rejčka-Gruppe der Vergessenheit, u. zw. das Martyrologium und Regula S. Benedicti, Cod. 417, ebenfalls aus den Beständen der Wiener Nationalbibliothek (Anm. 1), und machte zum erstenmal auf deren Miniaturen aufmerksam.

Der Verfasser der vorliegenden Abhandlung hatte erst im Jahre 1960 die Gelegenheit die Handschrift einzusehen und berichtet hier den tschechischen und slowakischen Fachkreisen, um sie damit in die tschechische Kunsthistorische Literatur einzuführen; zugleich bringt er so den Nachtrag zu seinen früheren, diesem Thema gewidmeten Arbeiten (Anm. 2). Er bestätigt

die im Katalog von 1939 angedeutete, von seiner Arbeit aus dem Jahre 1931 ausgehende Bestimmung (Anm. 8,9), dass im Schriftcharakter der Cod. 417 sich zum Chorbuch Cod. 1813 aus der Rejčka-Gruppe reiht und dass sich auch die Miniaturen beider, erst um 1323, schon unmittelbar für Maria-Saal gefertigten Kodexe, sehr nahestehen.

Auf die Untersuchung der Miniaturen und einiger Commemorationseintragungen gestützt, zeigt der Verfasser, dass auch der Cod. 417 zisterziensischen Charakter trägt und dass in ihm, wenn auch nicht unmittelbar, gewisse Zusammenhänge mit Frankreich und auch mit England in Erscheinung treten. So bestätigt auch dieser Kodex die Schlussfolgerungen, zu welchen der Verfasser schon vor Jahren gelangt ist (Anm. 2), dass nämlich die Zisterzienser wesentlich zur Übertragung aller westeuropäischen in den Rejčka-Handschriften verwerteten Stilformen beigetragen haben und dass — was Westeuropa anbelangt — die Hauptquelle für die zur Geltung gebrachten Anregungen England und nicht Frankreich war. Die italienisierenden Motive, die eine bedeutende Komponente der Miniaturen anderer Rejčka-Handschriften bilden, kommen im Cod. 417 nur in geringem Ausmasse vor.

